

Мартинюк Р. Соціально-психологічні передумови реалізації норм Основного Закону України // Національний університет “Острозька академія”. Наукові записки. (Серія “Психологія і педагогіка”). – 2008. – Випуск 10. – С. 181-187.

У науковій статті аналізуються соціально-психологічні фактори, що справляють вплив на процес реалізації норм Конституції України

In this scientific article there is the analysis of social-psychological factors, which provide substantial influence on realization of Ukrainian constitutional norms (provisions)

Проблематика впливу соціально-психологічних чинників на процес реалізації правових (зокрема, конституційно-правових) норм знайшла відображення в роботах насамперед таких вітчизняних та російських науковців як М. Козюбра, Ю. Тодика, В. Шаповал, В. Селіванов, С. Шевчук, В. Корнієнко, К. Гаджієв, М. Кудрявцев. Завданням автора цієї наукової статті було зацентрувати увагу й аргументувати визначальне значення соціально-психологічних чинників у структурі механізму реалізації Основного Закону України.

Найдемократичніші положення Конституції України залишаються фікцією, якщо вони розходяться з політико-правовими реаліями, не здійснюються на практиці. Тому характер Основного Закону України не може визначатись виключно його формальним змістом. Будь-яка оцінка Конституції України має базуватись також на тому, як її положення реалізуються в суспільних відносинах. Саме ступінь їх втілення в життя, у практику повсякденної діяльності державних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і громадян є головним показником реального характеру Конституції України. У цьому плані можна говорити про те, що реалізація Конституції України являє собою спосіб її фактичного існування, реального буття [1, с. 4]. На сьогодні досить актуальною є проблема ефективного використання потенціалу Конституції України для державотворчого процесу, втілення її

приписів у реальне життя, визначення чинників, які негативно позначаються на реалізації конституційних норм [2, с. 9].

Суспільно-політичне життя в сучасній Україні засвідчує наявність не тільки певних здобутків у державно-правовій сфері, а й ряду проблем, пов'язаних, зокрема, з процесами становлення сучасного конституціоналізму. У перехідний період становлення конституційного ладу в Україні, у силу його динамічності й відносної швидкоплинності, особливо яскраво проявляється як реальний так і формальний характер Конституції України; виявляється співпадання та розбіжність юридичного і фактичного змісту Основного Закону України, адекватність і неадекватність відображення в Конституції України реальних економічних і соціально-політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, а відповідно, міра її життєздатності. Між тим, питання реалізації норм Конституції, як норм прямої дії, набуває особливої актуальності, адже там, де не забезпечено верховенство закону, не можна говорити про ефективність і дієздатність державно-політичних інститутів, про їхню цілковиту легітимність в очах основних категорій населення [3, с. 146], що ставить під сумнів конституційний характер державності. У даному аспекті слід визнати, що потенціал Конституції України належним чином не спрацьовує. Утвердження принципів правової держави в Україні об'єктивно супроводжується суттєвими труднощами, оскільки вимагає кардинальної зміни усталених деформацій правосвідомості, які є, по суті, відображенням деформації норм права і моралі в радянський період, подолання суб'єктивізму і правового нігілізму, зумовленого насамперед втратою довіри громадян до законодавця.

Спотворення явища конституціоналізму в радянський період спричинило досить поверхнєве ставлення громадян України до природи її Основного Закону, стереотипному й нігілістичному сприйнятті Конституції України суспільством. Зростаючий в сучасному українському суспільстві правовий нігілізм став одним з найважливіших негативних чинників, який становить

суттєву перешкоду в реалізації норм Конституції України. Сам правовий нігілізм як складова правової культури сучасної України має глибокі ідейні витоки і ґрунтується на радянській державно-правовій теорії і практиці.

Як зазначав Френсіс Фукуяма, політичні пріоритети лежать у сфері свідомості, а зміст державної політики визначається передуючою їй відповідною формою свідомості, завдяки якій перша тільки й можлива [4, с. 137, 139]. Ці слова перегукуються з думкою Макса Вебера про те, що політичний та правовий устрій суспільства – лише реакція на його внутрішню потребу діяти у відповідності з певним моральним обов'язком [5, 28, 29]. У цьому розумінні законодавство, відображаючи правосвідомість суспільства, нормативно визначає систему соціальних цінностей цього суспільства [6, 31]. Адже не суспільство ґрунтується на законі, а навпаки, закон черпає свою силу в суспільстві, у його звичаях, традиціях, змінній політичній практиці. Водночас і право підтримується суспільною свідомістю, слідування праву входить у число її моральних цінностей. Тому будь-які причини правового нігілізму завжди пов'язані із соціальним буттям законодавства і права.

Саме відмова в період радянської державності від правових принципів та ідей, що знайшли втілення в демократичній конституційно-правовій теорії і практиці, обернулась для українського суспільства важкими політичними, соціальними і моральними втратами. Однак закономірно, що сучасна вітчизняна конституційна нормотворчість була започаткована в цілому на основі старих, уже традиційних стереотипних підходів до державно-правових явищ і за умов нігілістичного ставлення широкого суспільного загалу і, навіть, фахівців до феномену конституції як реального нормативно-правового акта, наділеного вищою юридичною силою. Зазначені проблеми обумовлені невідповідністю “праворозуміння, що формувалося та складалося у більшості представників української юридичної еліти в радянський період, вимогам та реаліям сьогодення” [7, с. 221]. Деформації правового мислення і правосвідомості проявляються не тільки у значній частини громадян України,

але й у посадових осіб вищих ланок влади. Хоча з огляду на перспективу розвитку конституційного процесу значення цих чинників зменшуватиметься, їх не можна вважати такими, що ніяк не позначаються на його початковій стадії.

Основний Закон України визначає людину як вищу соціальну цінність. Між тим, позитивістський тип праворозуміння, так поширений серед української правової еліти, не передбачає визнання прав людини як реального критерію, що детермінує діяльність органів державної влади. Це об'єктивно підриває авторитет Конституції України і є безпосередньою причиною її поверхневого сприйняття багатьма державними службовцями, а відтак, суспільством у цілому.

Таким чином, реалізація Конституції України як важлива теоретична проблема вимагає наукового аналізу не тільки суто з юридичних позицій, а і з позицій більш широких соціальних підходів. Проблема реалізації конституційних норм – це не тільки юридична проблема й оцінка втілення в діяльність державних структур конституційних положень не може бути дана лише з допомогою юридичного інструментарію науки конституційного права. Згадана проблема має досліджуватися не лише в державно-правовому, але й у політологічному, соціологічно-психологічному аспектах, адже Конституція України характеризується не тільки юридичними параметрами.

На відміну від інших правових актів Конституція України має установчі властивості, а тому її здійснення не може зводитися тільки до практичної діяльності правозастосовуючих суб'єктів. Реалізація конституції – це процес втілення на практиці демократичних цінностей, закладених у ній для забезпечення прав і свобод особистості. На даний процес справляє значний вплив цілий ряд факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру, зокрема, рівень правової культури суб'єктів правозастосування (з огляду на пряму дію конституційних норм, що справляє значний вплив на правозастосовчу практику), усталені політичні і правові традиції суспільства, стереотипи його

політичного і правового мислення та поведінки тощо. Без урахування людського чинника, його соціально-етичних начал усі юридичні заходи демократичної трансформації українського суспільства є неефективними.

У безпосередній практиці реалізації конституційно-правових норм можна виділити два головних змістовних аспекти. З однієї сторони, це нормотворчість і нормозастосування, які здійснюються органами державної влади, а з іншої – це формування і розвиток якісно нового типу правосвідомості та відповідно, правової культури суспільства, що повинні створити такий політико-правовий “фон”, у якому конституційна нормотворчість та нормозастосування набуватимуть найбільш ефективних форм. Другий аспект процесу реалізації Основного Закону України має виключно важливе значення, адже реальний режим конституційної законності виникатиме лише у процесі і за наслідками реалізації конституційно-правових норм.

Без перебільшення, правові стандарти та критерії поведінки суб’єктів правовідносин – визначальний фактор у реалізації Основного Закону України. За дотримання демократичних методів управління головною передумовою ефективності конституційно-правового регулювання стає саме повага до Основного Закону України, усвідомлення його реальної соціальної значимості, що, у свою чергу, визначається рівнем правової культури суспільства та відповідними їй формами суспільної правової свідомості й поведінки. До вступу в дію юридичного механізму реалізації Конституції України повинен спрацювати психологічний механізм її реалізації.

Саме відповідне психологічне сприйняття ключових ідей Конституції України та наявність у суспільства реальної потреби в них може максимально зблизити формальний та фактичний зміст Основного Закону України. У такій ситуації зовнішні стимули поведінки мають стати внутрішніми спонукальними мотивами морального характеру. Таке перетворення цінностей із зовнішніх факторів поведінки у внутрішні фактори, їх засвоєння складають не тільки важливий аспект формування поваги до права, але й частину процесу

прилучення особистості до досягнутого рівня культурного і політичного розвитку суспільства. Вказуючи на те, що нормативні приписи викликаються до життя відповідною їм правовою свідомістю суспільства, Жак Марітен писав: “...закон... слід встановлювати у відповідності із загальною совістю народу, що виражається в колективних потребах і вимогах природних груп населення чи у правилах соціальної та суспільної регуляції діяльності, що складаються стихійно... право і воля завжди залишаються діяльністю розуму тих, хто поставлений на чолі спільного блага, але саме із цієї причини Законодавець повинен сформулювати чи виразити в оформленому “слові” те, що існує в суспільній свідомості як первинне і неоформлене” [8, с. 129]. Між тим, характер правової культури українського суспільства свідчить про те, що в нього, як і раніше, немає справжніх потреб у правових цінностях.

Ефективний захист прав та свобод завжди будується “таким чином, що він покладає основну відповідальність на громадянина, вимагає від нього активних дій по відстоюванню своїх прав, а, відповідно, знання тих, що перебувають на його сторожі інтересів законів і вміння скористатися передбаченими ними адміністративними і правовими процедурами [9, с. 267]. Чи ж можуть бути дотримані зазначені умови за нерозвиненої правової свідомості особи?

Розвиток в Україні державотворчого і нормотворчого процесів у визначальній мірі коригується рівнем правосвідомості вищих посадових осіб держави, який значною мірою визначає якість правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності державних органів, рівень забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Адже основні структурні та функціональні характеристики політичної системи визначаються реальними формами поведінки основних учасників політичного процесу. За цієї умови можна вважати, що пріоритетним джерелом політичних змін буде не наявність відповідних політичних інститутів, а насамперед правові стандарти і критерії правової свідомості та поведінки суб’єктів владарювання. Правосвідомість визначатиме характер і зміст функціонування державних інститутів, органів

місцевого самоврядування, динаміку становлення громадянського суспільства, реалізацію принципів основ конституційного ладу країни і, насамперед, верховенства права [10, с. 44]. Тому не буде перебільшенням стверджувати, що ефективність реалізації норм Конституції України, її перетворення з “політико-правового документа” декларативного характеру в конституцію фактичну, тобто перенесення конституційних моделей у площину реальних суспільних відносин визначатиметься головним чином динамікою формування якісно нових типів правової свідомості та правової культури населення, що стає, по суті, головною передумовою формування правової державності в сучасній Україні. Існує гостра необхідність сформулювати як на рівні професійної правосвідомості фахівців-професіоналів, що несуть безпосередню відповідальність за реалізацію нормативних приписів Основного Закону України, так і на рівні буденної правосвідомості чітке усвідомлення соціальної значимості Конституції України. Повага до права лежить у самій суті громадянського виховання у правовій державі. Але повага до закону – це таке відношення до правових приписів, коли людина практично у своїй діяльності та мотивації визнає особистісну цінність закону. Тому особистість може належним чином співвідносити свою поведінку із правовими вимогами Основного Закону України лише за умови усвідомлення його особистої та загальносуспільної цінності.

Основний Закон України, як позитивна форма закріплення права, що виражає його об’єктивно обумовлені характеристики, є правовою цінністю, пов’язаною з такими моральними категоріями, як справедливість, рівність, захищеність, а тому складає необхідну умову реалізації свободи індивіда в суспільстві. Є вкрай важливим, щоб ціннісне сприйняття Конституції України було притаманне широкому суспільному загалу, особливо ж – посадовим особам, що формують управлінський апарат вищих владних структур. Ця модель праворозуміння була б адекватною новій ролі держави в демократичному суспільстві.

У даному відношенні важливим є сприйняття Конституції України не лише як інституційного важеля, що забезпечує демократичний вектор трансформації політичної системи України, але й її оцінка в аксіологічному (ціннісному) аспекті, що дає змогу охарактеризувати її місце і роль в житті суспільства більш повноцінно. Аксіологічний підхід до характеристики Конституції України передбачає, що вона повинна сприйматись як особлива соціальна цінність.

Дослідження Конституції України з точки зору її соціальної цінності засвідчує, що ціннісне сприйняття Основного Закону набуває регулятивного значення в силу того, що етична оцінка переростає у принципи, правила поведінки людей. Ціннісно-позитивне ставлення до Конституції України – один із головних мотивів дотримання її норм. Багатоманітність суспільних інтересів і потреб породжує відносно самостійні, реально діючі системи цінностей, що детермінують поведінку людей. Глибоке усвідомлення й адекватне відображення основних соціальних інтересів і потреб у Конституції України визначають ефективність впливу її норм на суспільні відносини. Водночас, усвідомлення соціальної цінності Основного Закону України перетворюється у ключовий соціальний чинник його реалізації та зміцнення законності [11, с. 42]. Аксіологічна функція характеризує такий аспект впливу Конституції України на поведінку людини, який зв'язаний із формуванням її світогляду, переконань, життєвих орієнтацій і установок, почуттів і емоцій. Стає очевидним, що саме в аспекті світоглядних (а відповідно, політичних і правових) цінностей українське суспільство потребує вирішення найбільш значимих проблем. Те, що Алексіс де Токвіль сказав за інших обставин про французьке суспільство ХІХ ст., може бути віднесене і до громадян сучасної України, які “самі того не відаючи, почерпнули з давнього порядку більшу частину почуттів, звичок і навіть ідей... і самі того не бажаючи, вони скористалися його уламками для спорудження будинку нового суспільства” [12, с. 5].

У контексті озвученої проблематики уявляється важливим наголосити, що головним чинником, який спричиняв і спричиняє низьку легітимність

конструкцій влади за змістом первинної і чинної редакцій Конституції України, є насамперед не юридико-формальні а функціональні дефекти Основного Закону України, спричинені низьким рівнем політичної і правової культури головних посадових осіб держави. Спроби внести поправки до Основного Закону України здійснювалися і здійснюються без належних зусиль (і бажання) влади виконувати вимоги Конституції України. Ускладнення (конфронтація, протистояння й дублювання), що супроводжували і супроводжують процес здійснення конституційних повноважень Верховною Радою України, Президентом України і Кабінетом Міністрів України доповнюється спостережуваним сьогодні явищем довільного тлумачення (а відповідно й порушення) норм Конституції України вищими органами (посадовими особами) держави з мотивів політичної доцільності. Більше того, суспільство стало свідком того, як певні партійно-політичні сили, цілком усвідомлюючи зміст і наслідки своїх дій, цинічно намагаються використати існуючі проблеми в організації конституційного механізму влади у власних інтересах.

Сказане дає змогу резюмувати, що становлення в Україні конституціоналізму пов'язане не тільки з фактом наявності усього комплексу демократичних інститутів, запозичених укладачами Конституції України з конституційної практики західних демократій. Регулятивна дія Основного Закону України у значній мірі обумовлюється “участю” свідомості і волі осіб, які безпосередньо уповноважені застосовувати та охороняти конституційні норми. Саме тому ефективна реалізація норм Конституції України в якості однієї з головних передумов передбачає також формування якісно нового типу правосвідомості (особливо на професійному рівні). Це, у свою чергу, викликає потребу у здійсненні комплексу ідеологічних, політичних, організаційних, юридичних та інших заходів, які б зробили Конституцію України, право в цілому мірою реальної поведінки громадян. Особливе місце в цьому комплексі заходів має належати підвищенню рівня професійної та правової культури роботи державних органів та їх посадових осіб. Зміст їхньої діяльності стане

головним показником реального стану закріплених у Конституції України положень, рівня реалізації норм Основного Закону України в цілому.

1. Козюбра М. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України // Українське право. – 1996. – Число 3. – С. 4-12.
2. Тодика Ю. Конституція як соціальна цінність // Право України. – 2000. – № 12. – С. 9-12.
3. Гаджиев К. Политическая философия. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.
4. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 134-148.
5. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994.
6. Селіванов В. Право як сфера свободи // Вісник Академії правових наук. – 2001. – № 1 (24). – С. 17-32.
7. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення в контексті сучасного українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини. – 1999. – № 2. – С. 221-235.
8. Маритен Ж. Человек и государство. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
9. Червонная С. Этнический фактор в политической системе / Политическая система США: Актуальные измерения. – М.: Наука, 2000. – 286 с.
10. Тодика Ю, Тацій В. Конституція України і правосвідомість юристів // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4. – С. 44-54.
11. Лучин В. Конституционные нормы и правоотношения. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 159 с.
12. Токвіль Алексіс де. Давній порядок і революція. – К.: Юніверс, 2000. – 224 с.